

प्रकरण दुसरे
अनिल दामले यांचा व्यक्तिपरिचय आणि
वाङ्मयदर्शन

- (अ) व्यक्तिपरिचय
- (ब) अनिल दामले यांचे वाङ्मय
- (क) अनिल दामले यांच्या लेखनातील वैचारिक बैठक
- (ड) अनिल दामले यांची लेखनामागील भूमिका
- (इ) 'शोध' पासून 'गौतमची गोष्ट' पर्यंतचा अनिल दामले यांचा लेखनप्रवास

प्रस्तुत प्रकरणात अनिल दामले यांची व्यक्ती म्हणून अपेक्षित असलेली ओळख आणि त्यांच्या वाङ्मयीन कामगिरीचा उहापोह अपेक्षित आहे. या निमित्ताने आपोआपच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची ओळख, त्यांच्या विचाराची बैठक आणि त्यांची वाङ्मयनिर्मतीमागील भूमिका स्पष्ट होण्यास मदत होते. त्यांची पहिली कादंबरी प्रकाशित झाली ती १९९१ मध्ये 'शोध' नावाची. त्यानंतर इ.स. १९९८ ला 'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी प्रकाशित झाली. विशेषतः 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीच्या यशाने ते साहित्यवर्तुळात परिचयाचे झाले होते. ह्याहूनही वेगळे काही लेखन दामले देऊ शकतील अशी शक्यता मराठी वाचकांना, समीक्षकांना वाटू लागली होती. परंतु ५ सप्टेंबर २००२ रोजी त्यांचे आकस्मित निधन झाले.

व्यक्तिपरिचयः

अनिल दामले यांचा जन्म १५ फेब्रुवारी १९४७ रोजी एका मध्यमवर्गातील ब्राम्हण कुटुंबात झाला. मुख्यत्वे त्यांच्या कुटुंबात विद्येची, शिक्षणाची अशी फार मोठी परंपरा नव्हती. वडील मुळचे नृसिंहवाडीचे. पुढे ते कामधंद्यानिमित्त कोल्हापूरला येऊन राहिल्यामुळे अनिल दामले यांचे संपूर्ण शिक्षण कोल्हापूरतच झाले. त्यांनी शालेय शिक्षण मराठी माध्यमातून पूर्ण केले. पुढे महाविद्यालयीन शिक्षण म्हणजेच बी.ए. आणि एम.ए. ऐच्छिक इंग्रजी विषय घेऊन पूर्ण केले. विशेष म्हणजे घरची आर्थिक परिस्थिती बेताचीच असल्यामुळे त्यांनी आपले पूर्ण महाविद्यालयीन शिक्षण छोटी-मोठी नोकरी करत पूर्ण केले.

साधारणतः ५.४ इंच उंची असलेले दामले मध्यम बांधा, रंगाने सावळे असे होते. स्वभावाने सरळ असलेले दामले स्वतःचा वेळ, पैसा, श्रम आणि बुद्धी यांचा सुयोग्य मेळ घालून ते आपल्या कार्यात एकरस होत असत. प्रामुख्याने त्यांच्या स्वभावातील वृत्तींचा विचार केला असता असे दिसून येते की, स्वतःच्या कर्तृत्वात कसूर न करणे, स्वभावाने उदार असलेले, कोणाचेही अहित न चिंतणारे आणि कोणत्याही गोष्टीबाबत स्वतःकडे मोठेपणा न घेण्याची वृत्ती असलेले अशा संपन्नतेचे असल्याचे जाणवते.^१

इ.स. १९७२ मध्ये एम.ए. पूर्ण केल्यानंतर दामले यांनी प्राध्यापक हा पेशा पत्करला. सुरुवातीला त्यांनी मुंबईमध्ये दोन वर्षे पूर्ण केल्यानंतर पुढे क्रमाने वाई, कुरुंदवाड, सांगली आणि मृत्युसमयी सांगलीवाडी येथे भारती विद्यापीठाच्या महाविद्यालयात इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते. दामले यांनी सर्व अध्यापन पदवीस्तरावरच केले. हे करत असतानाच काही काळ कनिष्ठ महाविद्यालयातील व काही काळ पदव्युत्तर स्तरावरील विद्यार्थ्यांना अध्यापन करण्याचा त्यांना योग आला. एकूणच त्यांना मुंबई मधल्या इंग्रजीचा चांगला सराव असलेल्या विद्यार्थ्यांपासून ते खेड्यापाड्यातून प्रवेश घेतलेल्या कुरुंदवाडमधील महाविद्यालयात अकरावीला आल्यावरही इंग्रजी लिपीचे नीटसे ज्ञान नसलेल्या विद्यार्थ्यांपर्यंत सर्व प्रकारच्या विद्यार्थ्यांना शिकवायचा अनुभव होता.

दामले हे मनस्वी होते. ते कोणतेही काम मनःपूर्वक करायचे. मुख्यत्वे ते मोठ्या निष्ठेने इंग्रजीचे अध्यापन करत. मराठी मुला-मुलींना उत्तम इंग्रजी लिहिता व बोलता आले पाहिजे अशी त्यांची तळमळ होती. मुळात इंग्रजी शिकवणे हा त्यांचा व्यवसाय नव्हता तर तो त्यांचा छंदच होता कारण ते कॉलेज वेळेव्यतिरिक्त कित्येक विद्यार्थ्यांना इंग्रजी संभाषण, वक्तृत्व, चर्चा याविषयी मार्गदर्शन करत असत. याशिवाय ग्रामीण भागातील होतकरू विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयीन वेळेशिवाय शिकवत, तेही कोणताही मोबदला न घेता. विशेष म्हणजे निवृत्तीनंतर इंग्रजी संभाषण आणि लेखनकला शिकवणारी संस्थाच सुरू करायचा त्यांचा विचार होता. याशिवाय पहिलीपासून इंग्रजी शिकवण्यासंदर्भात त्यांनी राज्य शासनाला विशेष योजनाही सादर केली होती.^१

प्रामुख्याने अनिल दामले यांच्या आवडी-निवडी लक्षात घेतल्या तर आपोआपच त्यांच्या स्वभावाची ओळख जास्त व्यापकपणे होण्यास मदत होते. कारण कोणत्याही व्यक्तीच्या आवडीनिवडीवरून संबंधित व्यक्तीचा स्वभाव उलगडण्यास जास्त मदत होते. दामले यांची मुख्य आवड म्हणजे वाचन. त्यांचे वाचन मराठी, इंग्रजी या दोन्ही भाषेतून चालत असे. अभिजात आणि लोकप्रिय या दोन्ही प्रकारच्या इंग्रजी साहित्याचे त्यांचे वाचन भरपूर

होते. इंग्रजी साहित्यातील कसदारपणा मराठी साहित्यात यावा अशी त्यांची अपेक्षा होती. त्या दृष्टिने ते प्रयत्नशीलसुद्धा होते याची प्रचिती त्यांची 'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी वाचत असताना दिसते.

एखादी गोष्ट अवघड असो वा सोपी ते मोठ्या आवडीने करत असत. त्यात त्यांना आनंदही वाटे. त्यांना आवडलेली प्रत्येक गोष्ट ते मोठ्या उत्साहाने करत. श्याम मनोहर यांच्या लेखनावर आधारित एक बहुदंगी कार्यक्रम मुंबईमध्ये चंद्रकांत कुलकर्णी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी ३१ ऑगस्ट २००२ मध्ये सादर केला. त्या कार्यक्रमासाठी निव्वळ प्रेक्षक म्हणून दामले सांगलीहून मुंबईला गेले होते.^३ यावरून त्यांच्या उत्साहाची ओळख पटेल.

याशिवाय चित्र काढणे, चित्र रंगविणे, शास्त्रीय संगीत ऐकणे, कविता करणे, विदेशी नोटा-नाणी गोळा करणे, पोष्टाची निरनिराळी तिकीटे जमा करणे अशा वेगवेगळ्या छंदात्मक बाबी ते आवडीने जोपासत. मुख्य म्हणजे अनिल दामले सतत रुढ विचार नाकारून वेगळा विचार करत. ते सतत नवीनचा शोध घेत राहत, सगळ्याच बाबतीत.

अनिल दामले यांचे वाङ्मय :

अनिल दामले यांनी तसे उशीराच लेखनाला सुरुवात केली होती. म्हणजे ते वयाच्या चाळीस-बेचाळीसाव्या वर्षापासून लिहिते झाले होते. त्यांनी पहिल्या दोन कादंबऱ्या लिहिल्या त्या इंग्रजीमध्ये. दामले साहित्यवर्तुळात नवे असल्या कारणाने आणि इंग्रजी भाषेतील प्रकाशन-व्यवस्थेची असलेली गैरसोय यामुळे दुर्दैवाने त्यांच्या या दोन्ही कादंबऱ्या प्रकाशित होऊ शकल्या नाहीत. त्यांच्या एका इंग्रजी कादंबरीचे मध्यवर्ती पात्र महाविद्यालयीन प्राध्यापक असे असून 'एका तरुण प्राध्यापकाचे जीवनचित्रण' असे त्या संबंधित कादंबरीचे सूत्र होते. अलीकडचे प्राध्यापक कसे असतात, ते महाविद्यालयात जाऊन पांढरपेशीय जीवनाच्या चाकोरीत कसे अडकतात, याशिवाय त्यांची तुलना पूर्वीच्या प्राध्यापकाशी करून निर्माण होणारी तफावतसुद्धा दामले यांनी त्या कादंबरीत शब्दबद्ध केली होती.^४

यानंतर १९९१ मध्ये त्यांची 'शोध' ही कादंबरी प्रकाशित झाली. ही कादंबरी कल्पनेतून निर्माण झालेल्या कथानकाच्या अंगाने वास्तव जगण्याचा शोध घेताना दिसते. तिचे संपूर्ण कथानक अपवादात्मक आहे कारण तो बहुतांशी अद्भुततेच्या पातळीवर वावरते परंतु या एकूणच पार्श्वभूमीला वास्तवाचा स्पर्श झाल्याने ती पूर्णतः कपोलकल्पित ठरत नाही.

या कादंबरीतील गजाननराव थत्ते हे ख्यातनाम इतिहास संशोधक असतात. एके दिवशी त्यांना ऐतिहासिक कागदपत्राच्या गराड्यात एका गुप्त खजिन्याच्या अस्तित्वाचे संकेत मिळतात. विशेष म्हणजे आपल्या वृद्धापकाळाच्या अवस्थेपर्यंत त्यांनी त्यांच्यावर सोपवलेली इतिहास संशोधन संस्थेची जबाबदारी अत्यंत निष्ठेने जपलेली असते. परंतु एक क्षण असा निर्माण होतो की, त्यांना आपल्या स्वतःच्या मुलाला (हेमंतला) आपण काहीच संपत्ती मिळवून देऊ शकलो नाही याची खंत वाटू लागते. अशा क्षणीच ते आयुष्यभर जोपासलेल्या तत्वांना बाजूला ठेऊन गुप्त खजिन्याचे संकेत सूचित करणाऱ्या कागदपत्रांची बाडे मुलगा हेमंत आणि शिष्य विश्वास यांच्या हाती सुपूर्द करतात. आणि इथून पुढील भागात मानवी जगण्यातील कफळक अवस्था आणि सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय अशा जगण्यातील सर्वच पातळीवर आजच्या घडीला आलेली दारुण विदारक अवस्था या सगळ्यांचा शोध ही कादंबरी घेताना जाणवते.

यानंतर दामले यांनी काही वृत्तपत्रातून स्फूटलेखन केले होते. त्यांचे विचारात घेण्याजोगे स्फूटलेखन म्हणजे (६ सप्टेंबर १९९२ पासून पाच रविवार) ते दै. पुढारीच्या दर रविवारी प्रसिद्ध होणाऱ्या 'बहार' या पुरवणीत शिक्षणक्षेत्रासंबंधित विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, शिक्षण संस्थाचालक आणि शिक्षणमंत्री यांना उद्देशून पाच प्रतिनिधिक पत्र प्रसिद्ध केले होते. दामले मुळात प्राध्यापक असल्याने त्यांचा बहुतांशी वेळ महाविद्यालयात, विद्यार्थी-शिक्षक यांच्यात कारणी लागत असे. त्यामुळे आपोआपच शिक्षणव्यवस्था आणि या व्यवस्थेशी बांधिल असणारे अन्य घटक हा एक त्यांच्या चिंतनाचा विषय होता.

शिक्षणक्षेत्रातील महाविद्यालयीन सेवेत पंधरा वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर पंधरा वर्षांच्या या दीर्घ अनुभवातून दामले यांनी शिक्षणाविषयीचे त्यांचे विचार, शिक्षणक्षेत्राशी निगडित अशा वेगवेगळ्या घटकांना लिहिलेल्या अनावृत्त पत्रांच्या माध्यमातून व्यक्त केले. आजच्या शिक्षणक्षेत्रातील भेसळीला विद्यार्थी, पालक, शिक्षक, संस्थाचालक, शासन हे सर्वच घटक कसे जबाबदार आहेत ते सांगून ह्या घटकांनी आजपर्यंत दाखविलेल्या उदासिनतेचा परिणाम म्हणून आजचे हे स्वरूप शिक्षणक्षेत्राला प्राप्त झाले आहे याचे स्पष्टीकरण दामले लेखातून देतात. दामले यांनी लिहिलेल्या पत्राबाबत एक विचार लक्षात घेणे गरजेचे आहे की, ही पत्रे फक्त उद्बोधनपर पत्रे नाहीत तर त्यात वाङ्मयीन कलात्मकताही जाणवते.

विद्यार्थ्यांना लिहिलेल्या पत्रात दामले विद्यार्थ्यांना इतर देशापेक्षा आपल्या देशातील शिक्षण किती स्वस्त आहे याची जाणीव करून देतात. विद्यार्थी शिक्षणाकडे किती थिल्लरपणे पाहतो ते सांगून त्यांना गांभीर्याने पाहण्यास सुचवतात. विद्यार्थ्यांच्या संघटनांचा राजकारणी लोक कसा वापर करून घेतात याविषयीचे भान, यासोबतच विद्यार्थ्यांचे दिवसेंदिवस कमी होत चाललेले वाचन याबाबत दामले जागृती निर्माण करतात.^५

शिक्षकांना लिहिलेल्या पत्रात शिक्षकांना या देशात पूर्वी कधीही नव्हते एवढे चांगले वेतन, सेवेची शाश्वती, निवृत्तिवेतन ह्या सगळ्या गोष्टी आज मिळू लागल्या आहेत याची आठवण दामले करून देतात. आजचा शिक्षक विविध गैर व्यवहारात गुंतलेला आहे. प्राथमिक शाळेतील शिक्षक राजकारणात, माध्यमिक शाळेतील खाजगी शिकवण्यात, महाविद्यालयातील शिक्षक पैसे मिळविण्याच्या इतर उद्योगात तर विद्यापीठातील शिक्षक प्रसिद्धी आणि सत्तास्पर्धेमध्ये गुंतलेले आहेत याचे परखड चित्र दामले उभे करतात. विद्यार्थ्यांच्या शरीराची आणि मनाची जडणघडण करायची, त्याला समर्थ नागरिक बनवायची जबाबदारी समाजाने शिक्षकावर सोपविलेली आहे. या जबाबदारीची जाणीव दामले शिक्षकांना करून देतात.^६

पालकांना लिहिलेल्या पत्रात मुलांनी सचोटीने सुसंस्कृतपणे वागावेत यासाठी पालकांची जबाबदारी कोणती आहे हे दामले पटवून देतात. शिक्षकांच्या हाती मुलांना सोपवून

बिनधास्त राहणे पालकांना आता पचणार नाही तर शाळा, महाविद्यालये, शिक्षणसंस्था, विद्यापीठे समाजाच्या पैशातून उभे राहतात-चालतात. त्यामुळे त्यांचा कारभार योग्य चालतो की नाही ह्याकडेही पालकांनी लक्ष पुरवावे असे ते सांगतात.५

खेड्यात जेथे शिक्षणाची सोय नाही अशा ठिकाणी हायस्कूल, महाविद्यालय काढण्यामागे त्या भागातल्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सोयी उपलब्ध करून देणे हा उदात्त हेतू संस्थाचालकांचा असतो. परंतु आजच्या संस्थाचालकातील भोंगळपणा दामले त्यांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्रातून व्यक्त करतात. याशिवाय शिक्षक-कर्मचारी यांच्या त्यागावर त्यांना मिळणाऱ्या प्रतिष्ठेची, शिक्षकांना जगण्यासाठी काही पैसे लागतात ह्याचा विचार आणि विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्यासाठी चांगले शिक्षक लागतात अशा कित्येक घटकांची जाणीव शिक्षण संस्थाचालकांना करून देतात.६

शिक्षण क्षेत्रातील संबंधित घटकांना लिहिलेल्या पत्रातील शेवटचे पत्र म्हणजे शिक्षणमंत्रीना लिहिलेले पत्र. राज्यातील शिक्षणाची अंतिम जबाबदारी शिक्षणमंत्र्यावर असते. आज आपल्या राज्यात बिनशिक्षकी शाळा आहेत. एकशिक्षकी, दोन शिक्षकी शाळा आहेत. हजारो प्रशिक्षित उमेदवार उपलब्ध असतानाही अशी अवस्था आहे. शिक्षणक्षेत्रात सुधारणा करणारी कोणतीही गोष्ट शासनाने कधीही सहजासहजी मान्य केलेली नाही. अर्थात विद्यार्थी, शिक्षक, विद्यापीठ यापैकी कोणाचाही दबाव-आंदोलने याशिवाय मागणी मान्य केली जात नाही. शिक्षण सुधारण्यासाठी तज्ज्ञांच्या समित्या नेमल्या जातात परंतु समित्यांनी केलेल्या कित्येक सूचनांकडे शासन कानाडोळा करते. अशा विविधांगी घटकांचे भान दामले यांनी शासनाला करून देण्याचा प्रयत्न आपल्या पत्रातून केले आहे.७

एकूणच त्यांच्या वरील नमूद केलेल्या पत्रात बऱ्याच वेळा आजच्या शिक्षण व्यवस्थेतील दोषच दर्शविले आहे असे जाणवते परंतु ती वस्तुस्थिती आहे हे मान्य करावे लागते. दामले यांच्या या पत्रातून वास्तवाला भिडण्याचे धैर्य लक्षात येते. त्यांच्यात

स्वप्नवादाला जागा नसल्याचे दिसते. मुख्यत्वे ही सर्व पत्रे सलगपणे वाचण्या इतपत समर्थ आणि वाचनीय उतरलेले आहेत.

यानंतर त्यांची प्रकाशित झालेली कादंबरी म्हणजे 'गौतमची गोष्ट' (१९९८) ही होय. ही कादंबरी 'गौतम सहस्रबुद्धे' नामक एका व्यक्तीची जगण्यातील कैफियत मांडते. तो एकूणच परात्मभावात जगत असतो आणि सत्याच्या शोधार्थ त्याची धडपड चाललेली असते. ह्या कादंबरीतील नायक इतर कादंबरीहून अलग ठरतो. कारण कादंबरीत तो कादंबरीकाराची निर्मिती म्हणून येत नाही तर कादंबरीतील कल्पित पात्राची निर्मिती म्हणून तो कादंबरीभर विकसित होताना जाणवतो.

ही कादंबरी एका अनवट स्वरूपाने अवतरत जीवनातील अनेक तात्त्विक प्रश्नांना हाताळते. कल्पनेच्या पातळीवर आकारत जाणारी ही कादंबरी वास्तवावर कधी पकड मिळवते हे चकवा देणारे ठरले आहे. याशिवाय विशेष म्हणजे 'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी रूपबंधाची नेहमीची पद्धत नाकारते. त्यात अनेक प्रयोग घडवून आणण्यात ती यशस्वी झाली आहे.

अनिल दामले यांच्या लेखनातील वैचारिक बैठक:

लेखकाची वैचारिक बैठक समजून घेण्याचे जवळचे साधन म्हणजे त्यांचे वाङ्मय. वाङ्मयनिर्मितीमध्ये लेखकासोबतच संबंधित समाजवास्तव आणि काल यांचाही वाटा नाकारता येत नाही. लेखक ज्या प्रदेशात, ज्या कालखंडात जगला-वाढला, ज्या माणसांची संस्कृती-चालीरीती त्यांनी जवळून पाहिल्या त्या संबंध परिसराला तिथल्या जीवननाट्यासह तो वाङ्मयात आणण्यासाठी धडपडत असतो. विशेषतः याच दरम्यान संबंधित लेखकाच्या व्यापक संवेदनशीलतेमुळे, अभ्यासामुळे आणि जगणे व जीवन याकडे डोळसपणे पाहण्याच्या वृत्तीमुळे त्यांची स्वतःची अशी एक वैचारिक बैठक तयार होते. विशेषतः दामले यांची वैचारिक बैठक त्यांची 'शोध', दैनिक पुढारीत प्रकाशित झालेले स्फूटलेख आणि त्यांची 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीवरून समजून घेण्यास मदत होते.

अनिल दामले यांच्या अनुभवविश्वाचा प्रांत म्हणजे शहरी व ग्रामीण या दोन्हीशी निगडीत असलेला असा होता. मुख्यत्वे जास्त शहरच.^{१०} त्यांचा कालखंड तपासला असता या कालखंडात जागतिकीकरण, संगणकीकरण, माहिती तंत्रज्ञानाच्या ज्ञानाचा स्फोट, चंगळवाद, राजकारणाचे हिडीस रूप, स्वार्थापोटी विकास होत असलेल्या चळवळी, सामाजिक संस्थातील मलिनीकरण अशा बाबी अधोरेखित करता येतील. या साऱ्यांचा प्रभाव प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे अनिल दामले यांच्या वैचारिक बैठकीवरती झालेला आहे. कदाचित या व्यामिश्र गुंतागुंतीच्या परिणामातूनच गौतम सहस्रबुद्धेची निर्मिती झाली असणार. विशेष म्हणजे गौतममार्फत दामले यांनी या कादंबरीत धर्म, नैतिकता, नातीगोती, सेवाभावी संस्था, जगण्यातील संदर्भ चौकट या साऱ्याविषयीच शंका उत्पन्न करतात. याशिवाय जीवनाविषयी त्यांनी केलेले निरनिराळे भाष्य आजच्या जगण्यातील रूढ चौकट नाकारताना जाणवते.

दामले यांच्या 'शोध' आणि 'गौतमची गोष्ट' या दोन्ही कादंबरीत येणारी पात्रे ही सर्वसामान्य माणसाचे प्रतिनिधित्व करताना जाणवतात. दामले यांची पात्रे भव्य, उदात्त, धिरोदात्त, शूर, वीर अशा वृत्तींचा नाटकी आव आणताना दिसत नाहीत. त्यांच्या दोन्ही कादंबरीत दामले यांनी चालू वर्तमानाविषयी, सामाजिक-राजकीय-शैक्षणिक क्षेत्राविषयी, याशिवाय नीती-अनीतीच्या रूढ मूल्यांविषयी शोध घेतलेला आहे. दामले या ना-त्या कारणाने शिक्षणक्षेत्राशी जास्त निगडीत होते. त्यामुळे शिक्षण आणि शिक्षणव्यवस्थेचा प्रांत हा त्यांच्या चिंतनाचा विषय होता याचे प्रतिबिंब त्यांच्या स्फूटलेखातून दिसून येते. विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, शिक्षण संस्थाचालक आणि शिक्षणमंत्री यांना लिहिलेल्या पत्रातून शिक्षणव्यवस्थेविषयीचे त्यांचा या व्यवस्थेशी असलेला सात्विक जिव्हाळा दिसतो. याशिवाय त्यांच्या विचारातील परखडपणाही दिसतो. बऱ्याच वेळा या पत्रातून फक्त दोषच दर्शविले आहेत असे वाटते. परंतु ती वस्तुस्थिती आहे. या मांडणीवरून दामले यांची वास्तवाला भिडण्याची ताकद लक्षात येते. याशिवाय त्यांनी अनेक ठिकाणी संबंधित व्यवस्थेविषयी बदलही दर्शविला आहे. यावरून त्यांच्या विचारातील दूरदृष्टी लक्षात येते.

अनिल दामले यांची वैचारिक बैठक लक्षात घेण्यास जास्त उपायोग होते ती त्यांच्या 'गौतमची गोष्ट' या दुसऱ्या कादंबरीची. या कादंबरीत संबंधित कादंबरीकाराची स्वतःशी, भोवतालच्या सामाजिक पर्यावरणाशी व निसर्गाशी असलेले भावनिक आणि वैचारिक नाते नेटकेपणाने अवतरले आहे. या कादंबरीत माणूस आणि माणसांच्या जीवनविषयक प्रश्नांचा उहापोह आला आहे. याप्रसंगी त्यांनी धर्म, नीतिमूल्ये, नातीगोती, कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, सेवाभावी संस्था यांना तपासून पाहिले आहे. दैनंदिन जगण्यातील अनेक प्रश्न यामध्ये चर्चिते आहेत. गौतम हा एका श्रीमंत बापाचा मुलगा असतो. तो स्वतः एका मोठ्या कंपनीत चांगल्या पगारावर नोकरीला असतो. परंतु जीवनाच्या प्रवासात एका विशिष्ट टप्प्यावर जगण्याविषयी भान निर्माण झाल्यानंतर जीवनाचा शोध घेण्यासाठी आजूबाजूला म्हणजेच जीवनाच्या पसाऱ्याकडे डोळसपणे पाहतो आहे. धर्म, सेवाभावीसंस्था, दारू, बलात्कार, भिकाऱ्यांचा जगण्याविषयक दृष्टिकोन, लाच देणे-घेणे, जगण्यातील नाटकीपणा, नात्या-नात्यातील फोलपणा या सगळ्या गोष्टींचे जवळून निरीक्षण करतो आणि हे करत असतानांच आपण खरंच कोण आहोत? कशानिमित्त माझा जन्म झाला आहे? जगण्याविषयी आकर्षण आणि मृत्युविषयी भीती असे का? असे अनेक प्रश्न त्याला भेडसावत राहतात.

एकूणच त्यांच्या लेखनावरून ते जीवनाकडे पुरोगामी विचारसरणीतून पाहताना दिसतात. दामले यांना सभोवतालच्या सामाजिक घडामोडीबद्दल आस्था आहे. परंतु या घडामोडीतील विकृतीबद्दल चिंता आहे. त्याने ते अस्वस्थ आहेत. मुख्यत्वे या अस्वस्थतेशी येऊन ते थांबत नाहीत तर त्याला योग्य वाट करून देतात. अर्थात जीवनविषयक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याच्या प्रयत्नात असणारा गौतम कादंबरीच्या शेवटी कोकणात काय किंवा आफ्रिका खंडातील नायजेरियाच्या आदिवासी वस्तीवर शाळा चालवण्याच्या कृतीकडे वळतो. यातून त्यांच्या विचारांचा कृतिशीलतेकडे असलेला ओढा लक्षात येतो.

अनिल दामले यांच्या लेखनामागील भूमिका:

दामले यांच्या लेखनामागील भूमिका स्पष्ट करताना एक गोष्ट पुढे येते ती म्हणजे दामले हे एक निष्णात इंग्रजीचे प्राध्यापक होते. त्यांचे इंग्रजी वाङ्मयाचे वाचनही झाले होते. तरी त्यांना अनुवादात रस नव्हता. त्यांनी कधी इंग्रजी पुस्तकांचे अनुवाद करण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यांना सदैव नवीन पद्धतीचे लेखन करावे असे वाटायचे. त्यांना याच्या पूर्वी जे लेखन झाले तसे लेखन करायचे नव्हते. त्यांनी चाखोरीबद्ध लेखनाची सूत्रे कधी हाताळली नाहीत.^{११} याचाच परिणाम की काय जी त्यांची दुसरी कादंबरी आपले वेगळेपण घेऊन ठसठशीत उमटली आहे. अर्थात ही कादंबरी कथानकनिर्मितीचे रुढ साचे नाकारते, आकृतीबंधात अनेक प्रयोग करते. कादंबरी निर्मितीतील कथानकापासून भाषेपर्यंत अनेक साचे जाणीवपूर्वक मोडते. याशिवाय दामले यांनी आजच्या धकाधकीच्या जीवनावर आधारीत तिसऱ्या कादंबरीची काही टिपणेही तयार केली होती. त्याबाबत ते म.द. हातकणगलेकरांशी बोलताना म्हटले होते की, मी एक मोठा महत्त्वकांक्षी प्रयोग हाती घेतला आहे.^{१२} आपसूकच हे त्यांचे विधान निर्मितिप्रक्रियेतील त्यांच्या भूमिकेचे नावीन्य सूचित करते. त्यांना नवीन पद्धतीने लेखन करायचे होते. दामले यांना इंग्रजीप्रमाणेच मराठीतही कसदार लेखन व्हावे असे वाटायचे. याची प्रचिती त्यांच्या 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीवरून येण्यास मदत होते.

दामले यांच्या कादंबरीलेखनाच्या भूमिकेबाबत विचार करता एक गोष्ट लक्षात येते की, त्यांना साहित्य प्रांतात होणारी लोकप्रिय आणि अभिजात अशी विभागणी मान्य नव्हती. एकूणच वाङ्मयीन कसोट्यावर, वाङ्मयीन निकषावर आणि कलाकृतीच्या कलात्मक बाबीनुसार वाङ्मयाचं मूल्यमापन व्हावं, लोकप्रिय-अभिजात अशा अवाङ्मयीन कसोट्यावर मूल्यमापन होऊ नये अशी त्यांची इच्छा होती.^{१३} कदाचित असे वाटण्यातूनच की काय 'शोध' मध्ये ते याबाबत असलेल्या सीमारेषा धुसर करताना जाणवतात. म्हणजेच एका अद्भुत कथासूत्राचा वापर करून आजच्या वर्तमानातील जगणे धुंडाळताना दिसतात. परंतु हा त्यांचा प्रयोग 'शोध'मध्ये फसला आहे. कारण असे करण्याच्या प्रयत्नात ती कादंबरी लोकप्रिय

कादंबरीप्रमाणे अद्भुतही झाली नाही आणि अभिजात कादंबरीप्रमाणे गंभीरही झाली नाही. याबाबतचा त्यांचा प्रयोग 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीत सरस उतरला आहे. ही कादंबरी पूर्णपणे चमत्कृतीच्या, कल्पनेच्या पातळीवरती वावरताना पाना-पानागणिक वास्तव जगण्यावरील पकड घट्ट करताना जाणवते.

एकूणच त्यांच्या लेखनाचा माणूस हा केंद्रबिंदू आहे. त्यामुळे आजच्या मानवी जगण्यातील ताणतणाव, औद्योगिक आणि वैज्ञानिक क्रांतीचा मानवी जीवनावर झालेला परिणाम ह्या सगळ्या गोष्टी दामले यांच्या चिंतनाचे विषय ठरल्या आहेत. या सगळ्यातून शेवटी त्यांनी आपल्या लेखनात जगण्यातील उत्स्फूर्त लयही नोंदविली आहे. प्रत्यक्षातील जगण्यात 'स्व'चे भान राखून स्वच्छंदतेने जगण्याची मनीषासुध्दा व्यक्त केली आहे.

'शोध'पासून 'गौतमची गोष्ट' पर्यंतचा दामले यांचा लेखनप्रवास :

दामले यांच्या दोन्ही कलाकृतीचा उहापोह केला असता पहिला प्रश्न पडतो तो 'शोध'हून 'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी वाङ्मयीन कलात्मकतेच्या दृष्टीने सगळ्याच बाबतीत श्रेष्ठ का ठरते? 'शोध' सारखी सर्वसामान्य वाटणारी कादंबरी आणि त्यांची दुसरी प्रकाशित झालेली कादंबरी यामध्ये फारच अंतर पडताना जाणवते. 'गौतमची गोष्ट' आणि 'शोध' यातील मूल्यात्मकता तपासताना 'शोध' थिटी ठरते.

मुख्यत्वे अनिल दामले यांच्या दोन्ही कादंबरीत 'माणूस' हा केंद्रबिंदू आहे. जीवनाच्या प्रवासात माणसाला भेडसावणारे प्रश्नच दोन्ही कादंबरीत जाणवतात. परंतु 'शोध' या कादंबरीतील प्रश्न हे कालसापेक्ष आणि परिस्थितीसापेक्ष आहेत. याशिवाय ते विशिष्ट टप्प्यावरती पडणारे आणि गरजांची पूर्ती झाल्यानंतर अस्तित्वशून्य होणारे प्रश्न आहेत. आणि ते प्रश्न विशिष्ट व्यक्तीकेंद्रित असल्याने थिल्लर ठरतात. परंतु 'गौतमची गोष्ट' ह्या कादंबरीत सभोवतालच्या पर्यावरणातील माणसाला केंद्रबिंदू मानून या कादंबरीत त्याच्या जगण्याविषयी, जीवनाविषयी चिरंतन भेडसावणाऱ्या प्रश्नांची चर्चा केली गेली आहे.

‘शोध’ या कादंबरीत चित्रित झालेले जीवन हे काही मर्यादित टप्प्याच्या आतच फिरते. तर ‘गौतमची गोष्ट’ कादंबरीतील जीवनाचा अवकाश प्रचंड मोठा आहे. याचे प्रत्यंतर गौतमची निरनिराळ्या भूमिकेतून, कादंबरीभर होणाऱ्या प्रवासावरून लक्षात येते. ‘शोध’ ही कादंबरी थिटी ठरण्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे ही कादंबरी अद्भुत कथासूत्र धारण करूनही लोकप्रिय कादंबरीप्रमाणे रंजनात्मकतेत कमी उतरली आहे. याशिवाय ही कादंबरी वास्तवाची पुटे उलगाडत जात असली तरी ती पुरेशी गंभीर ठरू शकली नाही. त्यामुळे आपसूकच ती लोकप्रिय कादंबऱ्या वाचणाऱ्या वाचकांपासूनही आणि गंभीर आशयसूत्रांची अपेक्षा करणाऱ्या वाचकांपासूनही दुर्लक्षिली गेली.

विशेषाने दामले यांच्या दोन्ही कादंबरीमध्ये जीवनाविषयी चिंतनशील, मार्मिक भाष्ये आढळतात. परंतु ‘गौतमची गोष्ट’ या कादंबरीतील चिंतनशीलतेचा आशय हा व्यापक आहे. त्यामध्ये बहुतेकवेळी बंडखोरी असलेली दिसते. अनेक रूढ मूल्यांना नाकारत, जगण्याच्या अनेक संदर्भ चौकटीविषयी शंका निर्माण करत ही चिंतनवृत्ती एक स्वतःची वाट सिद्ध करते. हे सामर्थ्य ‘शोध’ मध्ये आढळत नाही.

‘शोध’ आणि ‘गौतमची गोष्ट’ या कादंबरीत बदल दर्शविणारी आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे कादंबरीचे रूपबंध. ‘शोध’ ही कादंबरी एकूणच रूढ कादंबरीची वाट अनुसरते. त्यामध्ये नावीन्य असे काही नाही. कथानकामध्ये पारंपरिक कादंबरीप्रमाणेच गुंतागुंत, निरगाठ आणि उकल हा साचा वापरला आहे. याशिवाय ह्या कादंबरीतील पात्ररचना, प्रसंगवर्णन भाषाशैली या सर्वांबाबत कादंबरी जुनीच वाट चोखाळते. त्यामुळे कादंबरी वाङ्मयप्रवाहात त्याची स्वतःची अशी ओळख निर्माण झाली नाही.

‘गौतमची गोष्ट’ ही दामले यांची दुसरी कादंबरी मात्र कथानकाच्या दृष्टीने नावीन्यपूर्ण आणि आकृतिबंधाच्या अंगाने लक्षणीय ठरली आहे. कथानक, आशय, निवेदन पद्धत, रूपबंध या सगळ्याच बाबतीत ही कादंबरी आपली स्वतःची वाट चोखाळते. याशिवाय या कादंबरीत कसदारपणा टिकविण्यातही दामले यशस्वी झाले आहेत. कथानकनिर्मितीत कल्पना

आणि वास्तवाचा उत्कृष्ट समन्वय साधून कादंबरीत दामले यांनी व्यापक आशय निर्मितीसाठी आवश्यक असणाऱ्या अनेक शक्यता निर्माण केल्या आहेत. या कादंबरीत पारंपरिक कादंबरीप्रवाहातील पात्रनिर्मिती, प्रसंगवर्णन, निवेदनशैली, भाषाशैली या सगळ्याबाबत बंडखोरी झाल्याची जाणीव होते. याशिवाय या कादंबरीत तपशीलाच्या ओघात वाचकाशी केलेला संवाद आणि कथानकाच्या निर्मितीप्रक्रियेत वाचकालासुद्धा सामील करून घेतलेला सहभाग लक्षणीय ठरतो.

विशेषतः ह्या कादंबरीमुळे मराठी कादंबरीच्या कथानक आणि आकृतिबंधाबाबत अनेक दिशा वृद्धिंगत होताना दिसतात. 'कोसला', 'बॅ. अनिरुद्ध धोपेश्वरकर', 'काळा सूर्य आणि हॅट घालणारी बाई', 'अधोलोक', 'सात सक्कं त्रेचाळीस', 'एन्कीच्या राज्यात', 'रारंगढांग', 'मेड इन इंडिया', 'कळ', यासारख्या अपवादात्मक कादंबऱ्या सोडल्या तर मराठी कादंबरीत जो तोच तो असा साचलेपणा निर्माण झाला होता त्याची कोंडी फोडण्याचा एक प्रयत्न दामले यांनी 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीचे लेखन करून केला आहे.

संदर्भसूची

१. दामले यांच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी संबंधित माहिती त्यांच्या सुविद्य पत्नी श्रीमती संजीवनी दामले यांनी दि. १७ डिसेंबर २००४ रोजी माझ्याशी केलेल्या पत्रव्यवहारात नमूद केली आहे.
२. अनिल दामले यांनी स्वतःविषयी दि. १३ जुलै १९९६ रोजी लिहिलेल्या एका अप्रकाशित लेखाच्या आधारे.
३. रामदास भटकळ यांनी 'प्रिय रसिक' या ऑक्टोबर २००२ रोजी पॉप्युलर प्रकाशनने प्रसिद्ध केलेल्या मासिकात 'पॉप्युलरची आनंदयात्रा' हा लेख लिहिला आहे. प्रस्तुत लेखात त्यांनी अनिल दामले यांच्याविषयीचे संबंधित आठवण नमूद केले आहे.
४. प्रस्तुत माहिती म. द. हातकणंगलेकर यांनी अनिल दामले यांच्यावरती दै. 'सकाळ' मध्ये २२ सप्टेंबर २००२ रोजी लिहिलेल्या 'नव्या शोधातील यात्री' या लेखात सांगितली आहे.
५. दै. पुढारीच्या 'बहार' पुरवणीत रविवार दि. ५ सप्टेंबर १९९२ रोजी 'चिंता शिक्षणाची' या शीर्षकाखाली विद्यार्थ्यांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्राआधारे.
६. दै. पुढारीच्या 'बहार' पुरवणीत रविवार दि. ४ ऑक्टोबर १९९२ रोजी 'चिंता शिक्षणाची' या शीर्षकाखाली शिक्षकांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्राआधारे.
७. दै. पुढारीच्या 'बहार' पुरवणीत रविवार दि. २७ सप्टेंबर १९९२ रोजी 'चिंता शिक्षणाची' या शीर्षकाखाली पालकांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्राआधारे.
८. दै. पुढारीच्या 'बहार' पुरवणीत रविवार दि. ११ ऑक्टोबर १९९२ रोजी 'चिंता शिक्षणाची' या शीर्षकाखाली शिक्षण संस्थाचालकांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्राआधारे.
९. दै. पुढारीच्या 'बहार' पुरवणीत रविवार दि. १८ ऑक्टोबर १९९२ रोजी 'चिंता शिक्षणाची' या शीर्षकाखाली मा.शिक्षणमंत्री यांना लिहिलेल्या पत्राआधारे.
१०. उनि. दामले यांनी 'स्वतःविषयी' लिहिलेल्या लेखाआधारे.

११. उनि. म. द. हातकणंगलेकर यांच्या 'नव्या शोधातील यात्री' या लेखाआधारे.
१२. तत्रैव.
१३. श्रीमती मथुभाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली येथे दि. १६ जानेवारी १९९८ रोजी पार पडलेल्या 'गौतमची गोष्ट' या कादंबरीच्या प्रकाशन समारंभात अनिल दामले यांनी केलेल्या भाषणाचे हस्तलिखित.